

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ECKHARDT SÁNDOR

A SZENDRŐI HEGEDŐSÉNEK

Eddig már két értékes hozzászólást olvastunk a Stoll Bélától felfedezett »Szendrői hegedős-énekkel« kapcsolatban (Irod. Közl. 1954. 269. és 277.). Szeretnék a magam részéről is néhány megjegyzést tenni a magyar népi éneklésnek erről a régi tanújáról. (Kiadása uo. 1953. 231.)

I.

Előbb a szöveg egyes részeihez fűznék magyarázatokat.

A hegedős arról panaszkodik, hogy mint »kór« fekszik ágyában, sokat jajgat fájdalomában, nyilván fájós lába miatt, ami mankóviselésre kényszeríti. Lábát egy mankóhoz kötözi, másoldalról meg egy embert kér meg, hogy támogassa járásában. Ha jár »farkas módra« vigyarg, vagyis vicсорit a kintől. De:

wagyon olj bȳzodalmam
hogj megh wȳgazýk en labam
Merth gamoýath mankomnak
jgertem zenlh jarkalnak
megh lattýa ha talalom
bȳzon hozza hagýlom

Ez a Szent Farkas nem más, mint az ausztriai Szent Wolfgang, aki 994. okt. 31-én halt meg. Mint Regensburg püspöke nagy szerepet játszott a magyarok megtérítésében, főleg Gizella királynőn keresztül, akinek nevelője volt. Van adat arra is, hogy Gézát ő keresztelte meg. Kultusza a felső-ausztriai Sankt-Wolfgang-apátságából áradt ki Ausztriára és a német birodalomra és különösen a német nyelvű magyar lakosságra. A favágók, ácsok, pásztorkok védőszentje. Miséje van az esztergomi székesegyház egyik misekönyvében is és névnapja a Pray-kódex naptárában is szerepel (okt. 31.). Sopron városa 1482-ben pálos monostort alapít Bánfalván, amelyet róla nevez el s a már meglevő Szt. Farkas-kápolna mellé helyez. Sűrűn látogatott búcsújáróhely volt, 1481-ben pápai búcsúengedélyt is kap. Magában Sopronban is volt, mégpedig a Boldogasszony templomban, egy Szt. Farkasnak ajánlott mellékoltár 1439 óta. Amikor a város a templomot a török veszély miatt 1532-ben lebontatta, az ácsok és molnárok kedvenc szentjük oltárát átmentették a Szent Mihály-templomba.¹

Ausztriában igen sok legendás és babonás hiedelem fűződik Szent Farkashoz. Általában a szem- és lábfájósak szokták segítségül hívni.² Igen sok helyen járja az a monda, hogy Wolfgang arra vándorolt és lába nyomát egy-egy kő megőrizte; s több helyen, így Glaningban és Sankt-Wolfgang in Raintalban fájóslábuak zarándokolnak e helyekre és lábukat odaérintik.³

A szendrői hegedős tehát ennek a népi babonának a tanúja, és egyúttal annak, hogy a Szt. Farkas-kultusz az egész magyar földre kiterjedt már a XVI. század első felében.

¹ Vö. Lexikon f. Theol. u. Kirche X. 960. A pálos monostorról Kisbán Emil: *A magyar pálosrend tört.* I. Bp. 1938, 129. Az esztergomi mise említése Radó Polikárpnál: *Nyomatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései.* O. Sz. Kt. kiadv. XIX. Bp. 1944, 31, 112. A Pray-kódexbeli névnapról ugyanő: *Libri liturgici et manuscripti Bibl. Hung.* Bp. 1947, 39. A soproni Farkas-kultuszról Házy Jenő: *Sopron középk. egyháztört.* 1939, 225. Az adatok összeállítását Bálint Sándor barátomnak köszönhetem.

² Lexikon f. Theol. id. h.

³ Vö. Gugitz, Gustav: *Das Jahr, seine Feste im Volksbrauch Österreichs* II. Wien 1950, 149. Nemeskürty István, aki gyermekkorában hosszabb ideig lakott S.-Wolfgangban, közli velem, hogy maga is szemtanúja volt ennek a népi »gyógymódnak«.

Tudjuk, hogy mankókat most is szokás felaggatni búcsújáróhelyeken. A hegedős azonban mankója »gamóját«, vagyis kampóját készül Szt. Farkashoz hajítani, ha találkozik vele.

Már most érdekes, hogy a középkori legenda szerint Wolfgang készítette volna az első fejszét és fejszéjének elhajításával jelölte ki, hogy hol kell templomot építeni. Ezért is lett az ácsok védőszentje.⁴ Talán nem csalódunk, ha a hegedős szándékában ezeknek a hiedelmeknek tréfás visszatükröződését keressük. A mankó kampóját arra a szentre kell hajítani, aki fejszéje hajításával jelölte ki a temploméptőknek a keresett helyet. A mankó kampója alighanem olyan formájú lehetett, mint a magyar juhászbót, amivel a juhászok nemcsak a birka lábát fogják meg, hanem könyökölnék is rája.⁵

II.

A Szent Farkas mondájának magyar elterjedéséhez talán hozzájárultak a farkasállathoz fűződő ősi magyar hiedelmek is. Szendrey Zsigmond és Ákos szerint van adat rá, hogy a magyarok már a 900. évben farkasra esküdtek,⁶ és neve is olyan apotropikus állatnév, amelyet csak jelzőjével lehetett megjelölni: »farkas« állat. Tehát már neve elárulja a hozzá fűződő névmagiát. Bornemisza Péter pedig megrója a következő népi szokásokat:

»Ha megnőszöl, kést ne küldj ajándékon mátkádnak, mert visszavonók és haragosok leszek. Hazug eb, mit hazudsz? Ha meg esküszöl, hogy verekedők ne legyenek azután, erre tanyitnak az bábák, hogy az leány vagy menyecske, egy pénzért vagy fillyért eressen alá az öve megett az pap előtt, és azt mondja: Ezen báránt veszek, és én farkas leszek. Átkozott latrok, hogy nem könyörögtek Istennek, hogy ő tegye az te férjedet olyá mint az bárányt, te kedig miért akarsz farkas lenni az te uradon? Ez-é Isten parancsolatja?

... Ha azelőtt meghóltak gyermekid, immár farkas legyen neve. Ime az keresetséggel is játszódtat az ördög!« (Ördögi Kisértetek 856 b — 857).

Az esküvői babona még ma is él a németeknél, ha nem is egészen úgy, ahogy B. P. elmondja: esküvő után a házba belépve kell a fiatalasszonynak mondania háromszor: »Én vagyok a farkas és te a bárány!«, s akkor ő parancsol a háznál.⁷

Viszont a keresztlési babonára az egykorú magyar családokban lelhetünk jellemző adatokat. Így a szklabonyai Balassa János nagyobbik fiát Farkasnak, a kisebbiket Lászlónak hívták. (A XVI. század első felében éltek.) Bethlen Ferenc, miután első gyermekei, Borbála, György és Miklós elhaltak, utána született fiának a Farkas nevet adta. (Ez a történetíró kancellár, vö. Nagy Iván II. 168.) A Bánffyakknál Zsigmond fia I. Farkas, ennek fia II. Farkas, ennek fia III. Farkas. Szorgos kutatással bizonyára több példára akadnánk.

Bornemisza még ugyanezen a lapon egy ráolvasást is felhoz, ahol szintén szerepel a farkas. A ráolvasás elmarás ellen szolgál, és az analóg mesében Krisztus egy farkasmarta tehenet gyógyított meg:

»Az kit gyűhös eb mart, mondja el ez imádságot: Hogy Krisztus előlálalt egy tehenet, kit gyűhös farkas mart, és azt megkeresztelte, hogy ne ártson neki az marás. Te is parancsoljad nevébe, hogy ne ártson, ennek ártson. Tisztes imádsága az hazug ördögnek«.

A farkas nevének varázsos hatásáról más népeknél is vannak babonás hiedelmek. Így Karadzics Vuk, az újszerb irodalom megteremtőjének (sz. 1787) életrajzából tudjuk, hogy anyja azért adta a Farkas (Vuk) nevet fiának, hogy megvédje a farkas ellen, mert a mezőn dolgozó asszonyoknak sokszor elkapta gyermekét az erdőből kitörő fenevad, s ilyenkor a 'vuk! vuk!' kiáltás óvta meg a kisgyereket.⁸

A magyar pásztorok mindenkor félték a farkastól: sokra tartották bátorságát, vészomjasságát, s ezért hitték, hogy vérenek ivása, májának evése bátorra tesz.⁹ Tetemének minden része varázserővel bír: így a farkas gégecsontját teszik a méhkas nyílásába, hogy a méh jól gyűjtsön; a Néprajzi Múzeumban van farkasfejfőmára kialakított kasnyílás.¹⁰ Farkasfogat is tesznek a kasba, a farkas inát meg rontásra használják.

Bornemisza feljegyzései egyidősek a szendrői hegedősénekekkel, és alig hihető, hogy az azonos név ne lett volna valamiféle keveredés kiindulópontja Szt. Wolfgang és a név-

⁴ Vö. Gugitz id. h.

⁵ Vö. Bérés András: Ethn. 1953, 257; ahol a juhászbót kampójának részletes leírását kapjuk. Szerinte a kampós bót a merinó fajtával együtt, tehát a XV. század óta terjedhetett el a juhászok között.

⁶ Vö. Részletek a készülő magyar babonaszótárból. Ethn. 1940, 322.

⁷ Zeitschr. f. Volksk. I. 183.

⁸ Melich János szíves közlése.

⁹ Szendrey id. h.

¹⁰ Vö. Györfly István, Ethn. 1932, 82. A farkastetem varázsserejéről vö. még Handwb. d. Deutschen Aberglauben: Wolf.

mágia klasszikus példáját nyújtó farkasállat között a hegedős hiedelmében, hiszen ő maga is »farkas módra vigyárog«, hogy elijessze az embereket.¹¹

III.

A nyomorék hegedős különös átkokat szór a rajta mulatókra.

*Nekyk en' azth jgeröm
zekyk papÿros legyön
tetekön köröm merögh kelljön
hayok hegyefwl legyön*

*Talpok fyketwlljenek
könyökben wakok legyjenek
kenyerök has lewel legyön
Jtalljok pÿros bozza legyön*

Majd újra a népi énekeseket jellemző ismétléssel:

*Papÿros zekön wlljenek ...
engöm wgÿ newelfenek ...*

Szerintünk itt egy olyan népi tréfával van dolgunk, amely a nemzetközi folklórban mindenütt elterjedt. A sokszor hosszú litániává nyúló átoksorozatra a magyar régiségből még egy példát tudunk idézni. Ez egy Kékkőről előkerült kéziratban fordul elő, s mivel a kézirat egyes darabjai gróf Balassa Bálint nevét mutatják a versfőkben (1626–1687), ezt is Átok címen Toldy Ferenc a gróf szerzeményeként közölte és rokonaival való viszályához fűzte.

Pedig szerintünk ennek a verselménynek nincs élményszerű háttere: nem egyéb ez, mint valami latinos műveltségű deák variációja a már régóta, mint látjuk, a hegedősök száján is élő népies műfajnak.¹² A kékkői kézirat azonban nem fordítja ki paródiává az átkokat, vagyis nem bolondos ötleteket használ, hanem túlzásokat, amelyek azonban tömegükben épp oly groteszk benyomást tesznek, mint a hegedős mulatságosnak szánt átkai:

*Iszonyú genyedség nyúzza le körmödet,
Keserves fájdalom gyötörje szívedet,
Vér, hólyag és csipa ellepje szemedet
S ne kívánja senki látni rút színedet ...*

*Letörjék derekad, lábaid fájjanak,
Egyszersmind sok helyen a férgek rájjanak,
Mindenféle csipő állatok marjjanak,
Hogy vataki meglát, mondhasa: jaj annak! stb.*

Természetesen a vers szerzésénél közrejátszott Mózes ötödik könyvének átokfejezete is (XXVIII.), melyből Szkhárosi Horvát András híres énekét *Az átokról* szerezte. A Balassa-családban nagy hatást kelthetett Szkhárosi éneke, mert Balassa András bibliájának a megfelelő helyén (212. l.), egykorú kéz beírta: »Az athok Eneket Jnnen zerzettek«. De míg Szkhárosi éneke első részében a mózesi könyv-hűséges parafrázisa, a gróf Balassa Bálint neve alatt ismert ének csak egyes szakaszaiban emlékeztet az ótestamentomi szövegre (Dézsi kiadásában a 399. lapon a 3., 4., 6. szakasz, a 401. lapon a 4. szakasz). A legtöbb helyen a groteszk hatásig megy el átkaiban a vers szerzője, ki még mitológiai elemeket is kever hozzá.

S kinek nincs a fülében Faludi Ferenc *Útravalója*:

*Minden lova rugjon fel,
A rúdszege hulljon el,
Repedjen a gyeplő szíj,
Pincetokja folyjon ki.*

¹¹ A troyesi Szent Farkas (Saint Loup), aki legendája szerint Attilát térítette vissza útjából, szintén gyógyító hírből állt a XVII. századig, de ereklényéhez az epileptikusok zárandókoltak, vö. *Acta Sanctorum* jul. 29., 68. l.

¹² Kiadta Toldy F.: *A magyar költészet kézikönyve* I. köt. és Dézsi Lajos: *Balassa Bálint minden munkái* 398 (jegyzet 769. l.). A kékkői kézirat eredetiye elveszett.

*A forgószél kergesse,
Záporosó vezesse,
Igen finom ember volt,
Jó hogy tőlünk elpatkolt!*

Ami arra vall, hogy Faludi fülében is duruzsoltak a népi énekek tréfás átokformulái. Átkozódó nótákat ma is lehet hallani a nép között. Kedves győrsági nótafánk énekelte a következőket (Csete Róza, 51 éves):

*Nem átkozlak rózsám, nem szokásom,
Csak a mosdóvizet vérré váljon,
Törölköző kendőd lobot hányjon,
A te szíved az enyémér' mindig fájjon.*

*Nem átkozlak rózsám, nem szokásom,
Kilenc esztendeig nyomd az ágyod,
Kilenc szekér tiszta buzaszalma
Rohadjon el kis angyalom az ágyadba!*

Ugyanezt a nótát némi változattal jegyezte fel Szatmár megyében Szendrőy Zsigmond (Ethn. 1927, 248):

*Nem átkozlak, rózsám, nem szokásom:
De a mosdó vized vérré váljon,
Törölköző kendőd lángot hányjon,
A nyavalya holtig törjön-rázzon!*

*Száradj szikkadj, lohadj, dagadj,
Ahol most ülsz, rózsám, odaragadj!*

Ugyancsak győrsági a következő:

*Édes rózsám add oda a kezedet,
Hadd olvassak le sok számos éveket.
Három évig és harminchat hónapig
Nyomjad babám gyászos ágyad fenekét.*

*Kilenc orvos orvosságát használd,
Boldogságod soha főt ne találjad,
Se ég se föld be ne vegyen gyomrába,
Vessen ki a sírod baloldaldára.*

Közömbös, hogy az átkok változnak egyik esetről a másikra: a lényeges az, hogy az átkok sorozatosak legyenek s minél jobban túllépjék a valószínűség határát, s ezzel hasznának, nevetésre bírják a hallgatót.¹³

A Balassa-féle »csípő állatokkal« a szendrői hegedősnek is sok baja van, mert részletesen elmondja, hogy vadászik ágyában és tördeli le hat lábukat. Nem legyenek lehettek ezek, mint a magyarázók gondolják, hanem a jól ismert lapos ágyi férgek.

Érdemes még a »krónika« szónál is megállnunk. Miután lovát elvesztette, minden bizalma Krisztuson kívül »krónikájában«, a sok »urakban és bizott barátaiban« van:

*býzodalmam krýstwsban
az wtan kronýkamban...*

Ez a krónika szerintem csakis magára az énekekre vonatkozhatik, és arra vall, hogy a szónak ebben a korban egyszerűen »ének, vers« értelme is van. Így kell tehát értelmeznünk Rimay Jánosnak is egy helyét, ahol Balassi Ferenc haláláról verselve így ír:¹⁴

*Ir Cronikám többet másfutt had modgyáról,
Abban emlekezem bőveb haláláról,
Es lokakkal edgyút érdemlet dolgárót...*

¹³ Domonkos Sámuel szíves közlése szerint a román népköltésben is gyakoriak az ilyen átkozódó énekek; a Gr. Tocilescu és a Teodorescu-féle népköltési gyűjteményekben számos példát találunk rá.

A népdalok átkai különben erősen emlékeztetnek a népballadák tragikus hangú átkozódásaira (vö. Fehér László, Kádár Kata stb.). Lehet, hogy ezekből is merítették a nép énekesei.

¹⁴ A bécsi első Balassi-kiadás 84. lapja szerint.

Ezt Phoebus mondja, tehát a költők istene, s a »krónika« szó nyilván csak a megemlékezés formájának, a költészetnek megjelölője lehet. De még ha Rimaynak szándékában lett volna is egy másik költeményt írni Balassi Ferenc hősi haláláról, a szó akkor is verses krónikát jelent, mint Tinódi nyelvében. A szendrői hegedős nyelvén pedig saját bajainak megéneklését, ami nem éppen hősi ének vagy történelem.¹⁵

IV.

S ezzel eljutottunk a legérdekesebb kérdéshez, a hegedősének műfaji problémájához. Mit vall erről ez a régi, az 1540-es évek táján keletkezett ének?

A felfedező Stoll Béla megállapította már, hogy ez a vers: »annak a mulattató, nevetető műfajnak legkorábbi képviselője, amely a század vége felé Moldovai Mihály, Hegedűs Márton és egy Névtelen énekében jelentkezik.«¹⁶

Itt tehát egy igen elevenen élő műfajjal van dolgunk. Sőt tovább mehetünk: egy nemzetközi műfajjal, amely a középkorra megy vissza, s amelynek meglepő analógiáit a francia irodalomban is megtaláljuk.

A francia középkori jocularok, a zsonglőrök igen sokoldalú mulattatói voltak a népnek, de főleg az uraknak. Bűvészkedtek, kuruzsoltak, akrobata mutatványokkal álltak elő és énekeltek saját és mások szerzeményeit, s itt nem volt határ: műsorukon ott szerepeltek a szentek verses történetei, erkölcsi oktatások, hősi eposzok, verses regények, fabliau-k, vagyis mulatságos novellaszerű versek, amilyeneket nálunk prózai formában a népköltés gyűjtői nagy számban szedtek össze a nép között stb., stb.¹⁷ És végül:

»Maradtak ránk afféle vallomások vagy panaszok is... ahol a költő elmondván bajait, minden takargatás nélkül igyekszik szánalmat keltani közönségében és alamizsnát csikarni ki belőle. A legérdekesebb példák erre Colin Muset és Rutebeuf.«¹⁸

Ez az a műfaj, amely bennünket most érdekel. Van olyan francia vers, ahol két utcai énekes vetélkedik abban, melyik különb a másikkal, és mialatt egymást szidalmaikkal elhalmozzák, mindegyik eldicsekszik tudományával (*Des deux bordeors ribauz*),¹⁹ s így megkapjuk a jocularok egész műsorát, tudományuk teljes példatárát. Van olyan köztűk, aki elpanaszolja, hogy nem tud megélni, mert versenytársai szemtelenek, követelőzők, veszedelmesek, pedig hajdan nem kellett koldulni, leültették az énekest az asztalhoz, ellátták minden jóval (*Honteux ménestrel*). Név szerint ismerjük Colin Muset-t, aki egyik énekében elmondja, hogy ha üres táskával tér haza, felesége felháborodva fogadja és átkozza sorsát, amiért hozzámert. De ha dagadt zsákkal tér meg, nevető arcok fogadják, fia itatni viszi lovát, lánya két kappant öl le, másik lánya fésűt hoz, s akkor igazi úr odaháza. Mindezekben az esetekben nyilvánvaló, hogy az egyéni élet feltáráának célja az, hogy a hallgatóközönség megkönyörüljön az énekesen és kinyissa erszényét.

Igy alakul ki a jocularok gazdag műsorában az egyéni költészet, mert bajaik feltárása a kenyérkeresetnek egyik módja lesz. Szerintünk azonban első fokon nem a könyörületkeltés a cél, hanem a mulattatás, mert a lenézett jocular panaszja is derűtséget kelt a magasabb osztályokhoz tartozókban, nemes urakban vagy polgároknak. Már magán azon, hogy a lantos panaszkodni kezd, közönsége mulat, akármilyen szánalmas dolgokat mond is el magáról. Betekint az énekes magánéletébe, nyomorába, érzi fölényét, élvezi saját jólétét és mulatsága jutalmául, esetleg könyörületből is hajlandó kinyitni erszényét és odadobni

¹⁵ Pais Dezső mai nyelvre pontosan átírta az egész verset Irt. Közl. 1954, 282. Csak egyik helyével nem értek egyet. A beteg ló sorsáról mondja az énekes: »előlem fel odalt ky chwza to melleth ebeketh halaza«. Szerinte ez: »előlelem félrecsúszva eltűnt s a tő mellett az ebeket táplálja«. A helyes értelmezés közelebb áll a szöveghez: »előlelem félrecsúszva elbukott és a tő mellett ebeket kezdett halászni«. Ne lepjön meg minket az ebeket halászó döglött ló képe: az egész költemény furcsa ötleteivel akar nevetetni, mint alább a burlesk atokformulában. A lovon úgy csüngöttek az ebek, mint a halak a horgon.

¹⁶ Stoll a Századok-ra utal, ahol Szilárdy Aron ezeket új helyesírással és sok rossz olvasattal kiadta (1882, 34–37.). De kettejüket, a névtelen és a Moldovai Mihály énekét az Egyet. Ktár egyik colligatuma őrizte meg, ahonnan Dézsi Lajos betűhíven újra kiadta Irt. Közl. 1918, 196–198. Sajnos, Dézsi kiadása is hemzseg a tévedésektől. Általában felül pontos é-vel jelöli a nyilvánvaló i' hangot, s így egész közleménye hibás. Ezenfelül nyilvánvaló, hogy a versek leírója is csak másolt s másolatába is számos hiba csúszott be. Az egész új kiadásra szorul, hiszen pl. ez a két sor, amely Dézsi közlésében így fest: »Ha akaria, efék vagi alufék, ha fel kelés, ugja csak vaj ufék, awal bizoni igen kiczint hékék, a valóságban így van: »Ha akaria efék vagi alufék, ha fel kelis, ugjan csak vajušik, awal bizoni igen kiczint hízik«. Dézsi nem ismerte fel a 'vajušik' a. m. 'kínlódik' igét, mint ahogy a 'szekernye' a. m. 'cipő' nála fekerne'.

Az írás sokszor igen nehezen olvasható, de v. sz. ugyanazon kéztől származik, mint a címlapon a gondos betűkkel és lassú ductussal leírt Stephanus Szenpeterj és Matteus Azalay nevek, akik a könyv tulajdonosai voltak egy időben. Ugyanettől a kéztől van bemásolva a Banfihunyadi Mogyoró Benedeknek írása is a mirigyhalálról és az esküvőre hívó formula ugyanebbe a colligatumba.

¹⁷ Ld. mindezekről és a továbbiakban is E. Faral: *Les jongleurs en France*, Paris, 1910.

¹⁸ Faral, id. m. 215.

¹⁹ Montaiglon: *Recueil de fabliaux des XIIIe et XIVe siècles*, I. I.

azt a fillért vagy dénárt, amit a vándorénekes elvár tőle. A francia urak pedig az egész közép-koron át köpenygeket és lovakat ajándékoztak a jó énekeseknek, és bőkezűségükben sokszor a pazarlásig mentek.²⁰ Mert a valamire való vándorénekes lovon járt, mint Colin Muset, aki amikor tele erszénnyel, zsákkal tér haza, örömmel látja, hogy fia viszi itatni lovát és lenyergeli:

*Mon garçon va abuvrer
Mon cheval et conreer ...*²¹

Minden joculator utazott, az utakat róttá, ez hozzátartozott a mesterséghez.²² »Keresve a jóindulatú vendégszeretetet, rója az utakat, kastélyról kastélyra jár, dicsekszik tehetségével és igyekszik azt bemutatni. Többnyire jól fogadják, hiszen híreket és vidámságot hoz magával. Ő a futó világosság, amely egy percre bemelegíti a kastélyok urainak és a báróknak egyhangú életét». A főurak szívesen ültetik asztalukhoz: hegédülnek, fuvoláznak vagy táncolnak.

Legkiválóbb és egyúttal a legtipikusabb köztük Villon őse, Rutebeuf, Szt. Lajos kortársa és pártfogoltja (XIII. század). Az irodalomtörténet számba veszi mindenféle szerzeményét, amelyek közt ott szerepel a rendelésre készült Magyarországi Szt. Erzsébet élete, a Sorbonne és a kolduló rendek közti harcra vonatkozó satírák, ahol Sorbonne bajnoka, Guillaume de Saint-Amour mellett áll síkra, egy gyógyfüvet áruló kuruzsló számára írt halandzsaszerű monológ, a lelkét egy püspökségért az ördögnek eladó klerikus Theophilus miraculuma, a *Faustbuch* őse stb. De mégis a legérdekesebb ebben az igen bő termésben énekeinek az a sorozata, ahol saját nyomorát adja elő. Legtöbbet panaszkodik feleségére, aki öreg és rakásra szüli a gyerekeket, és a pénztelensége miatt lakását átjáró hidegre: a lakásban már nincs egy tusko, amivel tüzet lehetne gyújtani. Két versében bevallja, hogy bizonyos mértékig saját könnyelműsége okozta nyomorúságát, mert szereti a kockajátékot és társai az utolsó garast is elszedték tőle. Különféle egyéb csapások is érik.

*Or à d'enfant geü ma fame ;
Mon cheval a brisié la jame
A une lice.*²³

(Feleségem gyermekágyban feküdt; lovam eltörte a lábát egy kerítésnek menvén.) S hogy a párhuzam még teljesebb legyen a szendrői énekessel, idézzük ugyanebből a versből azt a szakaszt, ahol Rutebeuf magát Jóbbhoz hasonlítja — mint magyar »szak-társai» — és elmondja, hogy kiütötte az egyik szemét:

*Dieüs m'a fet compaignon a Job,
Qu'il m'a tolü a un seul cop
Quantes j'avoie.
De l'ueil destre, dont mieux vëoie,
Ne voi je pas aler la voie
Ne moi conduire.
A ci dolor dolente et dure,
Qu'a miedi m'est nuiz obscure
De celui oeil.*

(Isten Jóbb társává tett, mert egyszerre elvett tőlem mindent, amim volt. Jobb szememmel, mellyel jobban láttam, nem látom az utat, ha járok és nem tudom magam irányítani. Fájdalmas és kemény gyötrelme, hogy dében is sötét éjszaka ül ezen a szememen.)

Majd hosszasan elmélkedik a hűtlen barátokon; végül is a derék emberekhez fordul, akik tudják az illetet, bőkezűek és ellátták őt addig is. A szívtelen embereket Orri mesterhez, vagyis Párizs pócegödör- és szeméttakarítójához küldi, — egész panaszát pedig a király öccséhez, Poitiers grófjához, aki tudni fogja, mit kíván az, aki ilyen módon lamentál.

A komoly hang ellenére is ügyes-bajos dolgait oly tömérdek reális részlettel adja elő a híres joculator, hogy a címzett bizonyosan nevetett rajta. Mäskülönben mi értelme volna annak, hogy verse szedje milyen milyen öreg a felesége (meg is mondja: ötven éves) nem kell félnie attól, hogy felszarvazza, milyen csúnya, sovány és »száraz». A betlehemi jászol óta nem volt ilyen lakodalm! (*Le Mariage Rutebeuf*). És ha a vértanúkat megsütötték, megkövezték vagy kőpadra vonták is, kínjuk hamar véget ért, míg az övé egész életre szól.

²⁰ Vö. Faral, id. m. 121: On leur donnait des chevaux, des vêtements, des objets précieux. Quant à l'or et l'argent, il paraît bien qu'on n'en distribuait que lorsque la provision des manteaux, des cottes et des pelisses était épuisée.

²¹ Bédier kiad. 24. 1. »Sire cuens, j'ai vielé» kezdetű ének.

²² Faral, id. m. 96.

²³ La complainte Rutebeuf; Harry Lucas-kiad. 82.

Keserű humor, de mégis elérhette célját : mulattak rajta, márpedig a nevető ember könnyebben nyitja ki erszénye száját.

V.

Ez az a műfaj, amelynek a szendrői hegedősének legrégebb magyar példája. Persze naivság lenne bármilyen egyenes kapcsolatot keresni a Szt. Lajos-korabeli francia zsonglőrök és a XVI. századi magyar vándorénekes között.

De egy valószínű: a hasonló körülmények között élő joculatorok hasonló céllal hasonló énekeket szereztek. A névtelen magyar énekes lovon járt, mint Rutebeuf és mivel lova megdöglött, szereznie kellett egy másikat, s ezt várja énekétől, — ami tanúsítja, hogy a magyar urak is ajándékoztak olykor egy-egy lovat a vándorénekeseknek, akár a franciák. De ami a legfontosabb ; magyar földön is megvolt az a műfaj, amelyben a vándorénekes saját rovására mulattatja a vendéglátó gazdát : szóval nálunk is élt a vándorénekesek közt az egyéni élményen alapuló költésnek az a formája, amely a franciáknál Rutebeuf híres verseihez vezetett.

De még az sem lehetetlen, hogy úgy mint a trufa- vagy meseirodalomban, itt is valami nemzetközi műfajtypussal állunk szemben. Itt elsősorban a vágáns költésre gondolok, amely nálunk is élt, és amelynek visszhangja mai népdalainkban is felcseng.²⁴

Kevészet ismerünk ma ebből a nemzetközi latin költésből, de ebben a kevésben is akad, ami arra vall, hogy a vágánsok közt is élt az az egyéni sorsra panaszkodó műfaj. Van pl. egy olyan darab a XIII—XIV. századból ránk maradt kéziratokban, ahol a vándor klerikus nyomorúságát mondja el : nincs ruhája, rettentően fázik s ezért nem tud tanulni. Kéri tehát hallgatóit, hogy Szt. Márton módjára adjanak neki valami meleg öltözetet :

1. *Exul ego clericus ad laborem natus
tribulor multotiens paupertati datus.*
2. *Litterarum studiis vellem insudare,
nisi quod inopia cogit me cessare.*
3. *Ille meus tenuis nimis est amictus
sepe frigus patior calore relictus.*
4. *Interesse laudibus non possum divinis,
nec misse ne vespere, dum cantetur finis.*
5. *Decus N. dum sitis insigne,
postulo suffragia de vobis iam digne.*
6. *Ergo mentem capite similem Martini :
vestibus induite corpus peregrini,*
7. *Ut vos Deus transferat ad regna polorum !
ibi dona conferunt vobis beatorum !*²⁵

Ez a vágáns latinság könnyen közvetíthette hozzánk a nyugati joculatorok egyéni panaszokat éneklő műfaját. Bár ha meggondoljuk, hogy Árpád-kori énekeink közt voltak a Szent Lázár szegényei, akik koldulva énekeltek, — ősi magyar gyökerei is lehettek ennek a lamentáló műfajnak,²⁶ mert a hősi énekek mellett bizonyára saját panaszait is elmondták ezek a vándorénekesek, akik a krónika tanúsága szerint az urak asztaláról éltek.

VI.

A műfaj tovább él, és a század végéig még három példája bukkant elő már régebben kéziratot feljegyzésekből. Ezek is meglepő egyezéseket mutatnak nyugati rokonaikkal. Annak a névtelen hegedősnek az éneke, ahol a dátum is kikerül (1587) a záróstrófából, afféle dialektikus termék, ahol az énekes irigykedve rajzolja meg a jól öltözött, meleg szobában fűtőző, sok lével és hurkával hasát-töltőgető, boroskancsóját hasonfekve üritő társa arcképét, aki neki semmit sem ad, s ezzel szembeállítja saját nyomorúságát :

²⁴ Vö. Szabolcsi Bence, Kodály-émlékkönyv 743. A vágánsokról vö. még Kardos Tibor : *Deák-műveltség és a magyar renaissance*. Századok 1939, és Turóczi-Trostler J. *Az Archipeta és magyar rokonai* Irt. Közl. 1953, 97. Balassi Bálint is írt vágáns ének dallamára: *Vir monachus in mense maii...*

²⁵ *Carmina Burana*. A. Hilka—Otto Schumann kiad. Heidelberg. 1941, I. 2. 129. sz., 214. I.

²⁶ *Scriptores Rer. Hung.* I. 294.

»El tauozal tőlem io barátfagh, nekem nincz iam hanem nagy boßufagh, ez hideg tél csak nagj nyomorufagh.²⁷

Úgy hangzik ez, mint Rutebeuf híres panasza a hűtlen barátok ellen.

A költemény első részéhez idézzük Villon versét, a híres *Contredit de Franc-Gontier*-t, ahol Villon egy lyukon át nézi a szeretőjével meleg szobában mulató kövér kanonokot, szembeállítva vele a szegény pásztorlegényt, aki csak a bokor alatt ölelgeti sovány koszt mellett kedvesét; a második rész pedig megint Rutebeuf-öt juttatja eszünkbe, aki a jocularok között a legtöbbet panaszkodott a hideg miatt.

Moldvai Mihály bolondosan dicsekvő énekében pedig úgy festi »vígán« nyomorúságát, hogy ne vessenek rajta. Elmondja: ha az urak felhívják udvarokba, hogy énekeljen nekik nagy vígan, háta igen gyakran viszket, megverik, »cseberrúdon kivetik«. Émlegeti hévségét, szomjúságát, de csak vizes bort kap, sós vizet, retket, kaposzta levét. Ő is kronikát mond el: »sok országot elől hozok, melyekről imígyen szólok...« S következnek különféle kalandjai, hogy rabolták ki, hogy kellett otthagynia sárga csizmáját: »útnak eresztém lovamat, lovam ragada magamot, csaknem szakasztá nyakamat«. De lovát Szatmáron ellopják saját szemeláttára.

*Akadék jó barátimhoz, hazug házsártos Lukácshoz,
Az ifju vándor Jánoshoz, hát jól tudnak az lopáshoz!*

*Költségem elfogyott vala, kártyára vesztettem vala,
az csaplárnak adósságban ruhámot vetém nyakában...*

Ugyanazok a nyomorúságok és balesetek, amikhez hasonlók Rutebeuf-fel és a szendrői énekessel is megestek és a vándorénekesek közös sorsához tartoztak. De a magyar énekes vígságot színl el a sok nyomorúsághoz, a népi bohémélet önarcképe bizonyára csak így hozott a konyhára.

A harmadik ének, a Hegedűs Mártoné,²⁸ áll a legközelebb azokhoz a vágáns énekekhez, amelyek a kóbor kocsmázó diákok boldog életéről számolnak be nagy dicsekvéssel:

*Vagyon nekem két tolvajom, az torkom, hasam,
Ezek fosztnak, hogy magamat ne ruházhassam,
Ezek vesztnak, hogy magamot ne jobbíthassam.*

*Soha semmit gyermekemre én nem gondolok,
Ez világon csak vándorlok, ahol szolgálok,
Kecske módra gyakran ganéjt tej után adok.*

A gazdára morog, a vendéggel összevész. Köppent, pillog, köhécsel, de nem fogadja meg a jó tanácsot, és maga csodálja, hogy az Isten ilyen nagy latrot megtúr a földön:

*Oh nagy Isten, miért tartasz ilyen nagy latrot,
Tudom, azért mert azt várod, hogy megtanítsad:
Csak heában beszédeket én reám költesz.*

*Nincs ez földön sem az égen oly prédikátor,
Ki én bennem jót tehessen, ám szóljon bátor,
Tudom, azzal az sem gondol, ki ilyen lator.*

Ez a cinikus, szabados hang üti meg fülünket a francia *Ely zsonglőr* vallomásában, aki ugyanígy eldicsekszik avval, hogy minden gondjuk az evés-ivás, semmi kedvük nincs a munkához; reggel sokáig hevernek az ágyban. Játék, nevetés főfoglalkozásuk, és ha pénzre nem vágnak is, a fő, hogy ennivalójuk legyen. Egy ebédre többet költenek, mint amit egy hónapban keresnek.²⁹

És ez az eszem-iszomélet a vágánsok énekeiben is tükrözik:

*In taberna quando sumus,
non curamus quid sit humus,
sed ad ludum properamus,
cui semper insudamus...*

²⁷ Dézsinél: hidegteol, ami csak szövegtromlás lehet.

²⁸ Vö. Századok 1882, 39. Valkai András Bánkbanja British Museumi példányának utolsó levelén olvasható.

²⁹ *Le jongleur d'Ely*; Farinál id. m. 149.

*Quidam ludunt, quidam bibunt,
quidam indiscrete vivunt.
Sed in ludo qui morantur,
ex his quidam denudantur :
quidam ibi vestiuntur
quidam saccis induuntur ...* ³⁹

Moldovai Mihály is ilyenféle életet élt. És Moldovai barátja, a »házsártos«, vagyis a kockavető Lukács és a kockajátékban tönkrement Rutebeuf erkölcsseiben találkozik azzal a kóbor diákkal, aki így éneklí meg életmódját :

*Ordo noster prohibet
semper malutinas ;
sed statim cum surgimus
querimus pruinas.*

*Illuc ferri facimus
vinum et gallinas,
nil hic expavescimus
praeter H a s h a r d i minas ...* ³¹

Az ének azzal zárul, hogy a szegénység miatt senki se vágjon szomorú képet ; a reménységet táplálja magában,

*nam post grande malum
sors sequitur gaudentis.*

*

Francia földön tovább él és fejlődik a jocularok hol panaszos, hol dicsekvő, hetyke, gondtalan bohém hangot megütő élmény-költészete, amelyben a nyomorúság és züllött élet feltárása a közönség mulattatását és az erszény megtöltését célozza. Rutebeuf panaszaitól egyenes az út — Eustache Deschamps-on át — Villonhoz, aki nagy költői tehetségét juttatta érvényre ebben a nembn. Ő is csak egy nagystílű fintonító, hazudozó, csipkedő zsonglőr, afféle Finta, Hamzou és Csiper egy személyben, ³² aki deák vagy úri közönsége számára írta parodikus végrendeleteit, ahol legbelsőbb életét tárta fel közönsége mulattatására. Bámulója és kiadója, Marot Kelemen tőle tanulja komázó, évődő stílusát és végeredményben La Fontaine is, aki, mint Marot legtehetségesebb tanítványa, úgy érvényesíti bájos egyéniségét állatmeséin át, akár szerény és megvetett jocular-ősei.

A mi fejletlen irodalmi életünkben a hegedősök nem emelkedtek ki szerényebb életkeretükből. Egyéni panaszai stílusát legfeljebb a kuruckori szegénylegény-énekekben fedezhetjük fel, de ezek már nem urak és polgárok erszényeinek megnyitására készültek. Míg a hegedősök az uraknak komédiáztak, ők egymást ugratták, egymásnak öntötték ki szívüket. A XVII. században a hegedősök mulattató szerepét csupán a lakodalmas énekeken át tudjuk tovább kísérni, de ezekben már nem saját bajaikat mondják el, nem önmagukat csúfolják, hanem a lakodalmi népséget, különösen a mesterembereket, szűcsöket, vargákat, csizmadiaikat, mészárosokat.

Aztán nyomuk vész.

³⁰ Carmina burana. Bibl. d. liter. Vereins in Stuttgart. XVI. 1847 ; 175 sz., 235. l.

³¹ U. o. De vagorum ordine. 193. sz. 252. l.

³² Árpád-kori jocularornevek, amelyek értelmét Pais Dezső fejtette meg a Kodály-emlékkönyvben.